

DEMOKRATİK EĞİTİM ÜZERİNE

Yrd. Doç. Dr. İbrahim ÖZDEMİR*

İnsan ve genel olarak her akıl sahibi varlık, şu veya bu isteme için rasgele kullanılacak *sırf bir araç olarak değil*, kendisi amaç olarak vardır; ve gerek kendi ve gerek başka akıl sahibi varlıklara yönelen bütün eylemlerinde hep aynı zamanda amaç olarak görülmelidir.

Kant **

Bir millet hem cahil hem de özgür olmayı umuyorsa, hiç bir zaman gerçekleşmeyecek bir şeyi beklemiş olur. Thomas Jefferson ***

Herhangi bir ciddi sosyal bilim veya toplumsal değişim kuramı, insan tabiatıyla ilgili bazı kavramlar üzerine bina edilmelidir.

Noam Chomsky ****

I Giriş

Demokratik bir eğitimden söz edebilmek için öncelikle demokrasinin üzerine bina edildiği metafizik temele/temellere işaret edilmelidir. Demokrasi kavramının mahiyeti, ne olduğu ve olması gerektiği birkaç bin yıldır filozoflar ve düşünürler tarafından tartışılmaktadır. Bununla beraber demokratik sistemlerin daha çok bazı gelişmiş batı ülkelerinde son iki yüz yıldır ortaya çıktığı ve tecrübe edildiği görülmektedir. Öncelikle demokrasi kavramını en genel şekliyle tanımlarsak, *Routledge Encyclopedia of Philosophy*'nin şu tanımı amacımız için uygun olacaktır: "Belli bir kişi veya grup tarafından yönetilmeyle karşılaştırıldığında, insanların yönetimi demektir. Siyasi organizmaya mensup herkesin karar alma sürecine katıldıkları bir sistemdir. Tüm bireyler eşit güce sahiptirler."¹ Dikkat edilirse, burada anahtar kelime "halk"tır, yani tek tek bireylerden oluşan topluluktur. Bu nedenle demokrasinin niteliğini belirleyen, halkı oluşturan "bireyin",

*Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

** I. Kant, *Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi*, çev. İ. Kuçuradı, Ankara: HÜY, 1982, s. 45.

*** Delli Carpini, Michael X. Ve Scott Keeter. *What Americans Know about Politics and Why It Matters*. New Haven, CT: Yale University Press, 1996.

**** A.I. Davidson, *Foucault and His Interlocutors* (London: The University of Chicago Press, 1997).

¹ *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, London: Routledge, 1998, "democracy" maddesi. (vurgu eklenmiştir). Benzer bir tanım da "halkın yönetimi'dir. Bkz. Arend Lijphart, *Democracies*, Yale Üniversitesi, New Haven, 1984, s.1.

yani insanın niteliğidir denilebilir. Bundan hareketle demokrasi tek tek bireylerin kendilerini algılayış biçimi ve bu “biçimle” de sisteme ve özellikle kendisiyle ilgili karar alma mekanizmalarına katılımı olarak tanımlanabilir.

Buna rağmen, gerek demokrasinin tanımı ve gerekse içeriğiyle ilgili tartışmalar hâlâ devam etmektedir. Özellikle de bizim gibi gelişmekte olan ülkelerde. İşte sorun da burada ortaya çıkmaktadır. Demokratik bir eğitimin imkânı nedir? Böyle bir eğitimin olmazsa olmaz şartı nedir veya ne olmalıdır? Demokratik bir eğitimin amacı iyi vatandaşlar, iyi işçiler veya iyi teknik adamlar mı yetiştirmektir? Yoksa iyi insan(lar) mı yetiştirmektir? Bu soru -daha sonra sunmaya çalışacağımız nedenlerden dolayı- İslamî bir bakış açısıyla cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

Bu nedenle, bu yazının baş tarafında Kant'tan (1724-1804) yapılan alıntı bu çalışmanın özünü çok iyi özetlemektedir. Bu da insanın araç değil, bizatihi bir amaç olduğu olgusudur. Bu nedenle eğitim ve insanı konu edinen her tür faaliyet ve model, onu bir araç olarak değil, amaç olarak ele almalı; insan(lığ)ın onurunu korumayı en büyük ödev bilmelidir. Kant bundan hareketle hiçbir kimse/otoritenin insanı bir araç veya nesne olarak ele almasına ve onu ideolojik amaçlar için kullanmasına izin verilmemesini ısrarla vurgular. İnsanın özgürlüğü -ki insanı insan yapan en önemli nitelikler- onuru ve şerefi her şeyden daha önemlidir. Kant açısından böyle bir anlayışın ön gördüğü eğitim modelini tahmin etmek zor değildir: “*Melekût âleminin şerefli bir üyesini*” yetiştirmek.²

Çağdaş bir düşünür olan ve eğitimle ilgili görüşleriyle de tanınan Bertrand Russell (1872-1970), eğitimin en belirleyici özelliğinin bireyin potansiyellerini ortaya çıkarma olduğunu vurgularken, Kant'a benzer bir anlayış geliştirdiği görülmektedir. Russell'a göre eğitimin gayesi “hakim olmaktan ziyade şeylere karşı bir değer duygusu vermek, özgür bir toplumun hikmet sahibi müteşebbis vatandaşlarını yetiştirmeye yardım etmek; bir bahçıvanın fidan halindeki bir ağaca uygun toprak, su ve ışık verildiği takdirde kocaman ve mükemmel bir ağaç olabilecek tabii imkânlara sahip olduğu gözüyle baktığı gibi çocuklarımıza bakmak ve özgürlük ve yaratıcı bireysellikten meydana gelen vatandaşlar olabilmeleri için onları teşvik etmek”tir.³ Dahası, Kierkegaard, Jaspers ve Marcel gibi teist varoluşçular ile Heidegger, Sartre, Camus ateist varoluşçular, bir çok noktada farklı düşünürlerken, insanın araç olarak kullanılmasına karşı çıkmada birleştikleri görülmektedir. Bu düşünürler göre, insan “dünyada, seçimlerini, projelerini, kendi varlığını yansıtan bir aynadaki gibi belirir” ve insanın temel amacı da “yapmak ve yaparak ol-

² Prof. Dr. Mehmet S. Aydın, “İnsan Yetiştirme Modelimiz ve Değer Eğitimi”, *Türkiye I. Eğitim Felsefesi Kongresi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Van, 1994, s.250. Kant'ın bu konudaki görüşlerinin bir değerlendirmesi için bkz.: Tuncar Tuğcu, *Immanuel Kant ve Transendental İdealizm*, Alesta Yayınları, Ankara 2001, s. 65, 77-87.

³ Noam Chomsky, *Democracy and Education*, Mellon Lecture, Loyola University, Chicago October 19, 1994. Chomsky'e göre Dewey and Russell, aralarındaki bir çok fikir ayrılığına rağmen şu noktada hem fikirdiler: Eğitim boş bir kaba su doldurmak gibi çocuğun kafasını doldurmak değil, aksine bir çiçeğin yetişmesi ve kendi başına büyümesi için yardım etmektir.

gunlaşmak ve bundan başka bir şey olmamak”tır.⁴ Bundan hareketle şöyle denebilir: Demokratik değerlerin hakim olduğu bir eğitim her şeyden önce insanın özgürlüğünü, özgünlüğünü ve bireyselliğini esas almalıdır. Bu da temelde insan anlayışımızdan ve insana bakış açımızdan kaynaklanır. Bundan dolayı, insan anlayışımızın eğitim anlayışımızı belirlediği söylenebilir. Bu nedenle liberal demokrasilerin dayandığı insan anlayışına kısaca göz atmak yerinde olacaktır.

II Demokrasi ve İnsanın Mahiyeti

Bugün tüm dünyada anlaşılmaya ve içselleştirilmeye -tüm dünyaya dayatılan da denebilir- çalışılan liberal demokrasiler yukarıda işaret edilen “insanın ne olduğu ve âlemdaki yeri, âlemin anlamı/anlamsızlığı” ile ilgili metafizik bir temele oturmakta ve bu temel de mevcut şekliyle demokrasi tecrübesini “batılı” bir tecrübe olarak karşımıza çıkarmaktadır. Zira gelişmiş batı ülkelerinde gördüğümüz şekliyle liberal demokrasiler, 17. yüzyıldan itibaren yeşermeye başlayan “insanın mahiyeti”yle ilgili felsefi görüşlere dayanmaktadır.⁵ Örneğin Michael Berman modernite ile ilgili klasikleşmiş çalışmasında moderniteyi hayati bir varoluş ve tecrübe modu olarak tanımlar ve şöyle der:

Bugün dünyanın her köşesindeki insanlarca paylaşılan hayati bir deneyim tarzı; başka bir deyişle uzay ve zamana, ben ve ötekilere, yaşamın imkânları ve zorluklarına ilişkin bir deneyim tarzı var. Bu deneyim yığınını modernlik diye adlandırmak istiyorum. Modern olmak, bizlere serüven, güç, coşku, gelişme, kendimizi ve dünyayı dönüştürme olanakları vaat eden; ama bir yandan da sahip olduğumuz her şeyi, bildiğimiz her şeyi olduğumuz her şeyi yok etmekle tehdit eden bir ortamda bulmaktır kendimizi. Modern ortamlar ve deneyimler, coğrafi ve etnik, sınıfsal ve ulusal, dinsel ve ideolojik sınırların ötesine geçer; modernliğin bu anlamda insanlığı birleştirdiği söylenebilir. Ama paradoksal bir birliktir bu, bölünmüşlüğü birliğidir: Bizleri sürekli parçalanma ve yenilenmenin, mücadele ve çelişkinin belirsizlik ve acının girdabına sürükler.⁶

Görüldüğü gibi, Rönesans’la filizlenen ve 17. yüzyıldan itibaren kökleşmeye ve hakim olmaya başlayan bu yeni anlayışın en önemli niteliklerinden birisi insanın bireyselliğini, biricikliğini ısrarla vurgulaması, diğeri ise insanı Ortaçağda hakim olan metafizik tasavvurdan bir kopuşa götürmesidir. Başka bir ifadeyle insanı “özne” olarak görmesidir. Bu yeni insanın en belirleyici niteliği olarak da “sonsuz isteklere/arzulara sahip ol-

⁴ Roger Vermeaux, *Egzistansiyalizm Üzerine Dersler*, çev.: Prof. Dr. Murtaza Korlaelçi, Kayseri, 1994, s.70.

⁵ Demokrasinin insan tabiatıyla temellendirilmesi için bkz.: Harry Eckstein, *Lessons for the “Third Wave” from the First: An Essay on Democratization*, Annual Meetings of the American Political Science Association’de sunulan tebliğ. New York Hilton, September 1-4, 1994. Bu makale daha sonra şu kitapta içinde yeniden yayınlandı: Harry Eckstein, Frederic J. Flernon, Erik P. Hoffman, & William M. Reisinger (Eds.), *Can democracy take root in post-soviet Russia?* Lanham, MD: Rowman and Littlefield. Ayrıca bkz.: Graham. Wallas, *Human Nature in Politics*, London: Constable, 1908.

⁶ Michael Berman, *All That Is Solid Melts Into Air: The Experience of Modernity* (New York, 1982), s.15.

ması” olduğunun vurgulanmasıdır. İnsanın özü bir kere böyle belirlendikten sonra, geriye insanın bu arzularının karşılanması kalmaktadır. Yapılması gereken, insanın mahiyetinin tam olarak ortaya çıkabilmesi için önündeki tüm engellerin kaldırılmasıdır. İşte liberal anlayışın temeli olan “serbest piyasa” kavramının ortaya çıktığı yer de burasıdır.⁷

Bu yeni anlayışla eş zamanlı olarak gelişen modern özgürlük bilincinin kaynağı da insanla ilgili bu tanımlamadan hareketle daha iyi anlaşılabilir. J. Bentham (1744-1832) insanın özünün “faydasını maksimize etme [azami hadde çıkarmak]” olarak tanımlarken bu yeni anlayışı kast ettiği görülmektedir.⁸ Sonsuz kabiliyet ve arzuları olan insanın, “sonsuz bir tüketici” haline gelmesinin de bu süreçte ortaya çıktığı söylenebilir. Böylece insanı “tüketim arzusu sonsuz bir varlık” olarak tanımlayan ilk toplumun 17. yüzyıl İngiltere’inde ortaya çıkan kapitalist toplum olduğu anlaşılmaktadır. Burada “yeni” olan husus, *insanda sonsuz isteklerin mevcut olmasının hem akli, hem de ahlâkî olarak meşrulaştırılmasıdır.*⁹ Liberal demokrasilerin bu ilk varsayımını geliştiren en önemli düşünür ise pazar değerlerinden daha yüksek bir değeri, yani eşitlik ilkesi (egalitarian) kavramını geliştiren J. S. Mill’dir (1806-1873).¹⁰

Bu ilkenin özü, insanın sadece kendi çıkarlarını azami hadde çıkarma değil, aksine kendi kuvvelerini ve imkânlarını azami hadde çıkarmayı vurgular. Başka bir ifadeyle, insan sadece sonsuz ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan bir tüketici değil, aynı zamanda insani niteliklerini sonsuz olarak geliştirmeye çalışan bir varlıktır. Buradaki “insan” kavramının genelliği düşünüldüğünde, “eşitlik” ilkesi tüm insanların ortak niteliği haline gelir.¹¹ Toplumu oluşturan bireylerin bir yandan sonuz kuvvelerini ve niteliklerini gerçekleştirmeye çalışmaları, diğer yandan ise bunun ortaya çıkmasını engelleyen tüm engelleri ortadan kaldırılması liberal batı demokrasilerinin ortaya çıkmalarına zemin hazırladı. Dahası batı ülkelerindeki demokratik eğitim sistemi de böyle bir anlayışla şekillendi.¹²

Kendi bağlamımızda demokratik bir eğitim için metafizik bir temel ararken, batıdaki bu tecrübeyi görmezden gelemeyeceğimiz gibi, aynen taklit de edemeyiz. Zira farklı bir bağlam ve toplumsal bir düzlemde ortaya çıkan bu anlayışın aynen benimsenmesi

⁷ Liberal Batı Demokrasilerinin metafizik temeli için özellikle bkz. C.B. Macpherson, *Democratic Theory: Essays in Retrieval*, Clarendon Press, Oxford, 1973, s. 26.

⁸ Macpherson, age., s.26 ayrıca bkz.: William L. Davidson, *Political Thought in England: The Utilitarians from Bentham to J.S. Mill*, London: Butterworth, 1915..

⁹ Macpherson, age., s. 27.

¹⁰ İngiliz faydacı geleneğin en büyük temsilcisi J.S. Mill’in babası James Mill’dir. Özellikle de temsili hükümetle ilgili *the Encyclopedia Britannica* 1825 tarihli bakışında yer alan makalesi adeta faydacılar için kutsal bir metin olmuştur. Faydacılık için bkz.: J.S. Mill, *Faydacılık*, MEB Yayınları, İstanbul, 1986.

¹¹ age., s. 32.

¹² Bkz.: Robert Cowen, Nigel Grant and Plato: A Question of Democratic Education, *Comparative Education*, May2000, Vol. 36 Issue 2, s.135; Silvia Matusova, Democratic Values as a Challenge for Education, *European Education*, Fall97, Vol. 29 Issue 3, s. 65 ve Jan H. Blits, Tocqueville on Democratic Education, *Educational Theory*, Winter97, Vol. 47 Issue 1, s. 15.

başka olumsuz sonuçları da beraberinde getirecektir. Bununla beraber, kedingize (yani Müslüman toplumlara) uygun bir anlayışın geleneğimizden ve özellikle de Kur'an'dan hareketle ortaya çıkarılması gerekir. Bunun için de bir yandan geleneği eleştirel olarak ele almak, diğer yandan da Kur'an'ın yeniden yorumlanması gerekir. Bu çalışmada daha çok Kur'an'ın ortaya koyduğu "insan" anlayışının demokratik bir eğitim için metafizik bir temel sağlayıp sağlayamayacağı tartışılacak, sonuçta ise Kur'an'ın böyle bir eğitim için gerekli temeli sağlayabileceği teklif edilecektir.

Tabii asıl konuya geçmeden önce içinde bulunduğumuz bağlamda demokratik eğitimin tartışılması, öne çıkarılması ve irdelenmesinin nedenlerini vurgulamak yerinde olacaktır. Böyle bir tartışmayı zaruri kılan nedenler nelerdir? Bunun için bir çok neden sayılabilirse de en önemlileri şöyle ifade edilebilir: 1- "Demokratik değerlerin" tüm dünyada yükselen bir değer olarak ortaya çıkması. 2- Baskıcı, totaliter, insan hak ve özgürlüklerini hiçe sayan rejimlerin "insanlığımızı" ve "imkânlarımızı" tehdit ve hatta yok edişinin farkına varılması. 3- Demokratik olmayan sistemlerin, kendi insanların potansiyel güçlerinin tam ve serbest olarak ortaya çıkmasına, dahası kendilerini tam olarak geliştirmelerine engel olduklarından; bu ülkelerin sadece ekonomik olarak değil aynı zamanda kültürel ve bilimsel olarak da geri kalması. 4- Öte yandan kendisini devletle ve devletin yüksek menfaatleriyle özdeşleştiren bir grup seçkin(ler)in, devletin imkânlarından yararlanmayı/nemalanmayı meşru hakları olarak görmelerinin ekonomik sonuçlarının iyice ortaya çıkması.¹³

Bir yandan küreselleşen dünyanın dış talepleri, diğer yandan iletişim ve enformasyondaki gelişme ve etkileşimlerle bilinçlenen iç taleplerin bir sonucu olarak tüm dünyada bir demokratikleşme, daha doğrusu demokratik değerlerin benimsenmesi eğilimi görülmektedir.¹⁴ Demokrasi ve özellikle de demokratikleşmenin yükselme halinde olduğu bir çok bilim adamı tarafından da vurgulanan bir olgu. Örneğin, Samuel Huntington bu olguyu "demokratikleşmenin 'üçüncü dalgası' olarak nitelemektedir. Bu kavramlaştırma ile, bu yeni dalgayı birinci dalga olarak tanımladığı Fransız ve Amerikan devrimlerinden ve II. Dünya Savaşından sonraki ikinci dalgadan ayırt etmektedir.¹⁵ Yazara göre dünya-

¹³ A.y.

¹⁴ Küreselleşme ve demokrasi kavramlarını çok geniş anlamda ele alıyorum. Demokrasinin belli bir ülke ve bağlamdaki uygulamalarından ziyade, genel olarak bireylerin karar alma mekanizmasına katılması, kendileriyle ilgili kararlardan haberdar olmaları, kendilerini ifade etme imkânlarını teminat altına alınması anlaşılmalıdır. Ancak sağlıklı bir katılımın olabilmesi için de bireylerin kendilerini algılama ve inşa etmelerinin sağlıklı bir şekilde oluşması/oluşturulması gerekmektedir. Zaten ideal demokratik bir eğitimin amacı da bu tür bireylerin yetişmesine katkıda bulunmaktır. Küreselleşmeyle ilgili ilginç bir eleştiri için bkz.: Carlos M. Vilas, "Küreselleşme Hakkında Altı Yanlış Görüş", çev: Y. Özmen-H. Arslan, *Özgür Üniversite Forumu*, sayı:11, 2000, s.28.

¹⁵ Samuel Huntington, *The Tird Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman: University of Oklahoma Press, 1991, s.28. Ayrıca bkz.: Samuel. Huntington., "Will More Countries Become Democratic? *Political Science Quarterly*, 99 (Summer), 1984.

daki demokratik rejimlerin oranı 1973 yılında %25 civarlarında iken, 1990'da %45 ve 1992'de ise %68'e yükselmiştir.¹⁶

Demokratik değerlere paralel olarak yükselen bir diğer değer ise dini ve mânevî değerler olduğu görülmektedir. Huntington'a göre bunun bir nedeni, dinin "modern dünyada insanları motive eden ve harekete geçiren merkezî bir güç, belki de asıl merkezî güç" haline gelmiş olmasıdır.¹⁷ John L. Esposito ise *dini canlanma ve demokratikleşmeyi, yirminci yüzyılın son on yılının en önemli iki gelişmesi*¹⁸ olarak görmektedir. Bu iki gelişmeyi ise insan haklarına olan duyarlılık, barış, çevre, eğitim, sağlık, kültürler ve medeniyetler arası diyalog, sivil toplum örgütlerinin canlanması ve karar mekanizmalarına katılma talepleri gibi konuların izlediği görülmektedir.

Ülkemiz açısından "demokratik eğitimin" tartışılmasının diğer önemli bir nedeni ise Türk eğitim tarihindeki önemli reformlarından birinin 28 Şubat süreci olarak bilinen son birkaç yılda uygulanmaya konması; ancak bu reformun dünyada yükselen değerlerle örtüşmesi bir yana tam karşıt bir konumda olmasıdır. Başka bir anlatımla, söz konusu reformlar demokratik olmaktan çok, totaliter ve baskıcı olduğu görülmektedir. Adeta "Zorunlu Eğitimle" ilgili yasa ve yönetmeliklerin ardındaki "zorunlu eğitim" anlayışı bu yasa ve yönetmeliklerin ruh ve muhtevasına da sinmiş görünmekte, sadece halkı değil, farklı düşünen tüm kesimleri tartışmaların ve karar alma mekanizmalarının dışında bırakmaktadır.

Diğer bir nokta ise, dünyada yükselen bir değer olan dinin baskı ve kontrol altına

¹⁶ Huntington, age., s. 26. Bu verilerden ve tarihin teleolojik yorumundan hareket eden Francis Fukuyama, "Batılı liberal demokrasinin insanlığın ulaştığı son hükümet şekli" olduğu tezini ileri sürdü. Bkz.: "The End of History", *Interest*, Sum, 1989, s. 3-18. Bu yükselmenin nedenlerinin sorgulandığı, bunun en önemli nedenlerinden birisinin demokratikleşme ile kalkınma arasındaki klasik ve geleneksel anlayışın yerini yeni bir anlayışa bırakması olduğu söylenebilir. Başka bir ifadeyle, demokrasinin beşiği olarak kabul edilen Batı da demokrasi ve kalkınmayla ilgili yeni bir kuramın güçlendiği görülmektedir. Klasik anlayışa göre kalkınmışlık ile demokrasi arasında bire bir ilişki söz konusuydu. Ancak yeni kurama göre, iyi yönetim/hükümet geleneksel kuramın iddia ettiği gibi, kalkınmışlığın bir sonucu veya ürünü olmayıp, tam aksine kalkınmanın temel şartıdır. Buna göre, kalkınmanın ortaya çıkması ve gerçekleşebilmesi için demokratik değerlerin toplumda yerleşmesi ve yaşanması gerekmektedir. Bkz.: Adrian Leftwich, *Democracy and Development*, Polity Press, Cambridge, 1996, s.4. Görüldüğü gibi, demokrasi ve kalkınmayla ilgili ortodoks anlayış tam tersine dönmüş olmaktadır. Kitap demokrasi-kalkınma ilişkisini hem kuramsal, hem tecrübi olarak ele almakta, G. Afrika'dan G. Kore'ye, Şili'den Çin'e kadar 26 farklı ülke incelenerek, bu iddia desteklenmektedir. Eski kurama göre önce kalkınma, sonra demokrasi anlayışı hakim iken, yeni kurama göre demokrasi/demokratik değerler ve bunun zorunlu sonucu olarak kalkınma meydana gelmektedir. Ayrıca bkz.: Larry Diamond, "Economic Development and Democracy Reconsidered." *American Behavioral Scientist*, vol. 35 no.4/5, 1992, s. 450-499.

¹⁷ Samuel Huntington, "The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs*, Summer 1993. Adı geçen makalenin Türkçe tercümesi ve ilgili tartışmalar için Bkz.: *Medeniyetler Çatışması*, derleyen: Murat Yılmaz, Vadi yayınları, 1995, Ankara.

¹⁸ John Esposito ve James P. Piscatori, "Islam and Democracy", *The Middle East Journal*, vol. 45, No. 3, 1991.

alınmaya çalışılmasıdır.¹⁹ Yükselmekte olan dini eğilim ve değerlerin farkında olan sivil-askeri bürokrasiye hükmeden demokrasi karşıtı güçlerin, bunu istedikleri tarafa yönlendirmek amacıyla da bazı projeler geliştirdikleri bilinmektedir. Mustafa Erdoğan'a göre bu tür bir anlayış "demokrasi yaftası giydirilmiş bir tür 'rasyonalist-projelerin' demokrasi modelinin altında tek bir hayat tarzını güç aracılığıyla herkese genelleştirme düşüncesi yatmaktadır".²⁰ Erdoğan'a göre böyle bir demokrasi tasarımı "çoğulculuğa, çeşitliliğe, farklılaşmaya yer yoktur; bu, aslında bireysel ve kamusal alanlarda tek-biçimliliğin resmileştirilmesidir". Bundan d olayı da "bu tasarım, amaç olarak olduğu kadar yöntem olarak da anti-demokratiktir."²¹ Bunun nedenini ise şöyle açıklamaktadır:

Çünkü, herkese belli düşünme, yaşama, davranma tarzlarını dayatır; insanlara somut durumlarda ne yapmaları gerektiğini talim ve emreder; "iyi"nin ve "doğru"nun standardını siyasi yoldan bildirir. Kişilerin ve toplulukların kendi özel değer tercihlerine varlık alanı bırakmaz; bütün özel alanları kamulaştırır.²²

Peki bu sonuç eğitim sistemimizi etkilediğine göre, eğitim sistemimizin bir felsefi temeli veya felsefesi var mıdır? Mehmet Maboçoğlu'na göre sanılanın tersine "Türk eğitim sisteminin felsefi temelleri" hâlâ oluşmuş değildir.²³ Bu bağlamda Mehmet S. Aydın'a göre bunun bir nedeni özellikle Tevfik Fikret ve diğer bir çok aydının-aydınlanmanın ve batılaşmanın etkisiyle- "fikri hür, irfanı hür, vicdanı hür" insan modelini ısrarla batı paradigması içinde aramaları, bundan dolayı da böyle bir modelin "Kur'an zihniyetiyle bağdaşabileceğini görememeleri" olduğunu belirtir ve ekler:

... Fikret gibi düşünürler, Türk maarifini *vahiy gibi özgürleştirici ve bütünleştirici bir kaynağın desteğinden mahrum bıraktılar*. Hem kendileri, hem de yetiştirdikleri nesiller, hür fikirli, hür irfanlı ve hür vicdanlı olmanın şartını dinden uzaklaşmada budular. Bu kadarla da yetinmediler. Hür fikir, hür irfan ve hür vicdan ile bağdaşması mümkün olmayan yüzlerce yol denediler ve sonunda doğu ile batı arasında gidip gelen, ama mana itibarıyla de hiçbirine tam olarak ait olmayan bir modele –ve insan tipine ulaştılar.²⁴

İşte bugün eğitimde demokratikleşmeyi böyle bir arkapanı göz önünde bulundura-

¹⁹ Boğaziçi Üniversitesi Rektör Yardımcısı Prof. Yılmaz Esmer'in yaptığı bilimsel bir araştırma ülkemizdeki dini canlanma ve bilinçlenmeyle ilgili önemli ip uçları vermektedir. Araştırmanın "Dini Değerler" ile ilgili bölümü şunları ortaya koyuyor: Türkiye'de ölümden sonra hayata inananların oranı 1991 yılında yüzde 80'ken, 1997'de yüzde 89'a çıkmış. Günaha inananların oranı ise 1991 yılında yüzde 91 iken, bu oran 1997'de yüzde 95'e yükselmiş. Prof. Esmer bu olguyu şöyle yorumluyor: "Türk toplumunda dini değerlerin önemi azalmıyor, tam aksine artış gösteriyor." Bkz. Ertuğrul ÖZKÖK, *Hürriyet*, 27 Ocak 2001.

²⁰ Mustafa Erdoğan, *Demokrasi Laiklik Resmi İdeoloji*, (Genişletilmiş 2. Baskı), Liberte Yayınları, Ankara, 2000, s. 14.

²¹ Erdoğan, a.y.

²² Erdoğan, s.14-15.

²³ Mehmet Maboçoğlu, *İlköğretimin Felsefi Temeli Nedir? Ne Olmalıdır?*, *Felsefe Tartışmaları*, 27. Kitap, s. 150.

²⁴ Aydın, a.g.e., s.252. (vurgu eklenmiştir)

rak tartışıyoruz. Eğitim sistemimizin hâlâ sağlıklı bir temele oturmaması böyle bir arayışın temel nedenlerinden birisi olarak görülmektedir. Tüm bunların bir sonucu olsa gerek, demokratik değerlerin toplumun çeşitli kesimlerince her geçen gün daha çok tartışılması ve halk tarafından sahiplenilmesi anlamlı olduğu kadar önemlidir. Yine önemli ve vurgulanması gereken diğer bir nokta ise, ülkemizdeki hakim tekçi ve seçkinci anlayışın,²⁵ bir çok sivil kuruluşa, hatta dini cemaatlere de sinmesi, en azından etkilemesidir. Bunun bir sonucu olarak da, eğitimin nesnesi olan bireylerin kabiliyet ve melekelerinin ortaya çıkması/çıkarılmasından ziyade; devletin, mensup olduğu sivil toplum kuruluşunun veya cemaatin ideolojisini içselleştirmiş; kendine ait doğruları hiçbir zaman eleştirmemiş, başka doğruların da olabileceğini hesaba katmamış bundan dolayı da hoşgörüsüz bir birey tipinin ortaya çıktığı söylenebilir. Böyle bir anlayış için haklı sayılabilecek bazı nedenler şöyle ifade edilebilir: 1-Geleneğimizde -ülkemizde ve diğer Müslüman ülkelerde- böyle bir tecrübenin olmaması; 2- Demokrasinin batı medeniyetindeki liberal sürecin bir sonucu olması; 3- Müslüman toplumlar ile batı arasındaki gerilim ve 4- Hem geleneği, hem de batı medeniyetini sağlıklı bir şekilde değerlendireme ve yorumlamadaki başarısızlık.²⁶

Özetle, yukarıda ifade edildiği şekliyle böyle hastalıklı ve tek boyutlu bir anlayışın ülkemizi ve insanımızı daha fazla taşıyamayacağını gün geçtikçe daha iyi anlaşılması tabiidir. Bir yandan insanımızın "insanlık" onuru ve özgürlüğü, diğer yandan ise gelişme ve kalkınmanın şartı olduğu için daha demokratik ve katılımcı bir yapılanma için "değişmek" zorunda olduğumuz sık sık vurgulanmaktadır. Bunun da, demokratik, çoğulcu, insanın doğuştan getirdiği yetenekleri kabul eden ve bunların ortaya çıkmasını vurgulayan felsefi bir anlayış, kavrayış ve tutumla sorunlarımıza eğilmemizle mümkün olduğu düşünülmektedir. Bundan hareketle Necati Öner'in felsefi tutumla ilgili şu tespitleri dikkat çekici olduğu kadar, önemlidir de:

Devleti insanlar yapar. Devleti yönlendiren insanlardır. (...) fertlerin felsefi tutuma girmesi lazım. Devlet gücünü temsil edenlerin felsefi tutuma girmiş olması lazım. Felsefi tutuma girmekte, karşımıza aldığımız ölçü ne olursa olsun bir bütünlük içerisinde bir tutuma girmektir. Her şeyin temelinde ben insan faaliyetini görüyorum. Biz, insanı eksik gördüğümüz için, tek taraflı gördüğümüz için, faaliyetimizi de ona göre yönlendiriyoruz. Onun için diyorum ki *insanı maddi manevi bütün taraflarıyla bütünlük içerisinde gösterecek olan felsefedir.*²⁷

²⁵ Seçkinler kuramı, her toplumda yöneten azınlık ve yönetilen çoğunluk ayrımının bulunduğunu ve bunun zorunlu olduğunu belirtir. Bkz.: Doğan Özlem, "Demokrasi ve Seçkinler", *Felsefe Yazıları*, Anahtar Kitaplar, 1993 içinde, s. 159. Ayrıca bkz.: T. Bottomore, *Seçkinler ve Toplum*, çev. Erol Mutlu, Gündoğdu Yayınları, Ankara, 1991.

²⁶ Aynı konuyla ilgili olarak bkz.: Ömer Çaha, "İslam ve Demokrasi", *İslâmiyat*, c.2, s.2, 1999, s. 70 v.d.

²⁷ Prof. Dr. Necati Öner, "Teknoloji Çağında Felsefenin Önemi", *Türkiye I. Eğitim Felsefesi Kongresi*, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Van, 1994, s. 235-236. (vurgu eklenmiştir.)

Eğitim sistemimizin demokratikleşmesi sorunu, daha önce de işaret edildiği gibi, temelde insan sorunuyla ve insanlık anlayışımızla ilgilidir. Belli bir din, ideoloji ve sistemin insanı tanımlaması, evrendeki yerini belirlemesi; varlık içinde insana verdiği konum onun insana bakış açısını da ortaya koymaktadır. İnsanın değerini ve alacağı eğitimi de bu temel anlayış(lar) ortaya koymaktadır. Buna yukarıda değinmiştik. Bu açıdan bakılınca insanın özgürleşmesi ve kendi kaderine sahip olmasının tarihi çok uzun değildir.²⁸ Ne ki, batılı insan –Batı demokrasilerindeki bir takım sorunlara rağmen- bu süreci bizden ve dünyanın bir çok ülkesinden önce tamamlamış; insanın hayatını, hak ve hürriyetlerini yasal olarak teminat altına almış görünmektedir. Hepsinden önemlisi ise, eğitim sistemi ile insanların kendi bireyselliklerini keşfetme, kendi bireyselliklerini anlama ve ifade etme konusunda başarılı olmasıdır. Burada dikkat çeken husus sadece batıdaki eğitim kurumlarının değil, aynı zamanda bir bütün olarak toplumun da bu değerler çerçevesinde yapılanmasıdır. Bunun kökenleri araştırıldığında, liberal ve demokratik devlet felsefelerinin ilk babaları olarak görülen Hugo Gratius (1583-1645), Spinoza (1632-1677) v.b. filozoflara kadar gidebiliriz.²⁹ Biz de ise, demokrasi ve çoğulcu bir anlayış için tartışmaların tarihi -tüm sorunlara ve sık sık meydana gelen kesintilere rağmen- 1870'lere kadar götürülebilir.³⁰ Bununla beraber hâlâ bir kısım "sözde aydınların" demokratik değerleri savunmak ve geliştirmek yerine, devletin "kutsallığını" ve önceliğini vurgulayarak bireyin temel hak ve hürriyetlerinin kısıtlanması ve hatta yok edilmesini savundukları görülebilmektedir.³¹

III Demokratik Değerler ve Müslüman Ülkeler

Demokratik değerlerin tartışılması ve kendi kültürel bağlamamızda yeniden üretilmesi konusunda diğer Müslüman ülkelerin durumu Türkiye'den daha iyi değildir. Demokratik değerlerin –kısmen de olsa- hâkim olduğu Müslüman ülkelerin sayısı bir elin parmakları kadar veya biraz daha fazladır. Bu bir avuç ülkeden hiçbirisinin, ki bu ülke-

²⁸ Aslında insanlık tarihi bir bütün olarak ele alındığında İbrahimi gelenekten gelen Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed'in de kendi toplumlarını geleneğin ve hakim ideolojilerin baskısından kurtarmaya ve özgürleştirmeye çalıştıkları söylenebilir.

²⁹ Örneğin Grotius'un öğretisinde çıkış noktası ve asıl olan tek kişidir, "bireydir". Bireye doğanın sağlamış olduğu, insan eliyle meydana gelmiş olan her türlü düzenin üstünde olan haklara dokunulamaz ve bunlar hiçbir kaygıya feda edilemez. Ona göre bu "doğal haklar sarsılmaz ve sınırlanamaz" bir temeldir. Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1980, s. 211-12. Ayrıca bkz.: Olivier Reboul, *Eğitim Felsefesi: İletişim*, İstanbul, 1991. Spinoza'nın demokrasi anlayışıyla ilgili olarak özellikle bkz.: Steven B. Smith, Spinoza's Democratic Turn: Chapter 16 of the 'Theologico-Political Treatise.' *The Review of Metaphysics*, c. 48, s.2, 1994, s. 359.

³⁰ Gökhan Çetinsaya, "Türkiye Örneği", *İslam ve Demokrasi*, TDV Yayınları, Ankara, 1999, (2. Baskı) s. 254-255.

³¹ Devletin kutsanması, mutlaklaştırılması ve kendi varlığı ve bekası için her şeyi meşru görmesinin felsefi temelleri için bkz.: William Ebenstein. *Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri*, Şule Yayınları, İstanbul, 1999. (Özellikle de Machiavelli ve Hegel ile ilgili bölümler.)

lere Arnavutluk, Bangladeş, Ürdün, Kırgızistan, Lübnan, Mali, Pakistan ve Türkiye dahildir, henüz tam istikrarlı ve güvenli bir demokrasiye ulaşamadıkları görülmektedir. Bununla beraber, bazı araştırmacılara göre Müslüman toplumlarda demokratik değerlere ve siyasi değişmeye gösterilen direnç, Müslüman inancının zorunlu bir sonucu olmayıp, başka nedenlerden kaynaklanmaktadır. Bu tezi savunanlara göre: a) İslam dünyasındaki en antidemokratik rejimlerin yönetimleri [Suriye, Tunus, Cezayir vb.] laik diktatörlerin ellerinde bulunmaktadır, b) İslam ülkelerindeki siyasi çoğulculuğun önündeki engeller, dünyanın diğer bölgelerinde daha önce yaşananlardan farklı değildir, c) Fakir Müslüman ülkelerde, cehalet, fakirlik, yoksulluk, sağlık sorunları gibi gelişmekte olan ülkelere ait sorunlar, hayatta kalmayı en öncelikli sorun haline getirmekte ve demokrasi ise bir lüks olarak görülmektedir ve d) Müslüman toplumların büyük çoğunluğu, Asya ve Afrika'da Müslüman olmayan komşuları gibi fikirlerini özenle bina ve kendilerini ifade edebilecekleri mahalli bir demokrasi geleneğinden mahrumlar. Demokrasi son üç yüzyıl boyunca batı devletlerinde ortaya çıkarken, Müslüman toplumlar sömürge idareleri, krallar veya kabile ve aşiret liderlerinin yönetimleri altında yaşaya gelmişlerdir.³² Bununla beraber, anti-demokratik idareciler bazen İslam'ın arkasına saklansalar da ne İslam, ne de İslam kültürünün siyasi modernitenin önündeki tek ve temel engel olmadığı vurgulanmalıdır.³³

Konunun daha iyi temellendirilebilmesi için öncelikle İslam'a göre insanın mahiyeti ve anlamına kısaca değinmek yerinde olacaktır. Eğitim söz konusu olduğunda, işe insan anlayışımızla başlamanın kaçınılmaz olduğu giriş kısmında vurgulanmış ve şu soruya dikkat çekilmişti: İslamî bir eğitimin amacı iyi vatandaş veya iyi bir işçi yetiştirmek midir, yoksa iyi ve özgün insan yetiştirmek midir? Bu soruyu şimdi cevaplayabiliriz. Çağdaş Müslüman düşünür ve eğitimci Nakip al-Attas söz konusu soruyu şöyle cevaplamaktadır: "Bilgiyi aramanın amacı iyiliği ve adaleti insana sadece bir vatandaş veya toplumun ayrılmaz bir parçası olarak değil, bir insan, bir ferd olarak aşılmasıdır. Önemli olan insanın gerçek insan olarak değeridir. Kendi benliğinin kendinde mukim, kendi mikro kozmik krallığın da bir vatandaş ve ruhsal varlık olarak sahip olduğu değerlerdir. Yoksa önemli olan onun pragmatik ve faydacı ölçüler içinde devlete, topluma ve dünyaya fiziksel bir nesne olarak sağladığı katkı yönündeki değeri değildir." Kısacası, al-Attas'a göre "iyi bir vatandaş veya işçi, zorunlu olarak iyi bir insan değildir. Ama iyi bir insan mutlak şekilde iyi bir vatandaş ve iyi bir işçidir."³⁴ Çağımızın önde gelen eğitimcilerinden birisi olan John Dewey' de tıpkı al-Attas gibi düşünmektedir. Ona göre de demokratik bir toplumda örneğin, işçilerin işverenler tarafından kiralanan birer alet değil,

³² Bkz. Robin Wright. "İslam ve Demokrasi: Yenilenmeyle İlgili İki Görüşü", *Yeni Dergi*, Sayı:10, 1997.

³³ Oliver Roy, *The Failure of Political Islam*, trans. Carol Volk (Cambridge: Harvard University Press, 1994), özellikle s. 1-27.

³⁴ W. Muhammed Noor, "al-Attas'ın Eğitim Felsefesi ve Metodolojisinin Genel Hatları", çev.: Yasin Ceylan, *İslami Araştırmalar*, c.7, sayı: 1, 1993-1994, s. 56.

kendi endüstriyel kaderlerinin efendisi olmalıdırlar. Temel konularda Klasik liberalizmin kurucularıyla aynı fikirde olan ve işçi sınıfını harekete geçirerek Sanayi Devrimini sonuç veren demokratik ve liberal duyguları onaylayan Dewey, işçi sınıfının şiddet ve propagandanın işbirliğiyle susturulması ve alaşağı edilmesini onaylamaz. Özellikle de eğitim söz konusu olduğunda, kapitalist sistemin çocukları “özgür ve zekice” değil de, sadece “emek” amacıyla eğitmesini liberalizm karşıtı ve dahası ahlâksız olarak görür. Zira çocuklar kendi eylemlerini özgürce değil de, kendilerine biçilen rol ve istenen talebe göre gerçekleştirmektedirler. Burada kabul edilemez olan, bireyin bir “araç” olarak görülmesi ve ondan azami kârın elde edilmesi için eğitilmesidir.³⁵

Fazlu Rahman'ın “demokrat bir Müslüman” olarak tanımladığı Muhammed İqbal'in de demokrasi anlayışını “insan” anlayışı ile temellendirdiği, dahası İslam'ın insan anlayışının farklı ve aşkın/manevi içeriğinden dolayı batılı anlamdaki demokrasinin içeriğinin zenginleştirilmesine katkıda bulunabileceğine işaret ettiği görülmektedir. Bu konuya ileride tekrar döneceğiz.³⁶ Şimdi İslam'ın insan anlayışını biraz daha netleştirmek için, bazı ayetlerden hareketle konuyu irdelemeye çalışacağız. Zira insanın tabiatını ve mahiyetini ortaya koyan ayetler dikkatle incelendiğinde, Kur'an'ın insana verdiği değer de daha iyi anlaşılabilir. İnsanın yaratılışını açıklayan ayetler her şeyden önce insanın “(pişmiş) kuru çamurdan şekillenmiş kara balçıktan yaratıldığını” vurgular.³⁷

Bu ayetler insanın diğer tüm varlıklar gibi Allah tarafından yaratıldığını ifade etmektedir. Bu yaratılışın nasıl olduğu ise başka ayetlerde izah edilmektedir.³⁸ İnsanın diğer varlıklar gibi yaratılmış bir varlık olmasına rağmen onun asıl önemi kendisine varlıklar zincirinde ayrıcalıklı bir konum sağlayan başka bir niteliğinden gelmektedir. Bu da Allah'ın insana “*Kendi ruhundan üflemiş*”³⁹ olması keyfiyetidir

İşte İslamî açıdan insanın değerinin metafizik temeli bu ve benzeri ayetlerin oluştuğu söylenebilir.⁴⁰ Her insan bu açıdan bireydir, özgündür ve hürdür. Özgürlük ve

³⁵ Noam Chomsky, *Democracy and Education*, Mellon Lecture, Loyola University, Chicago, October 19, 1994.

³⁶ Fazlu Rahman, *İslam'da Şura İlkesi ve Toplumun Rolü*, islâmiyat, c.2, s.2, 1999, s. 161-162. Ayrıca bkz.: “Iqbal on Islamic Democracy”, Mazheruddin Siddiqi, *Concept of Muslim Culture in Iqbal*, Islamic Research Institute, Lahore, 1994, içinde, s. 69.

³⁷ 15/Hicr, 26,28,33; 6/En'am 2 ve ayrıca7/Araf, 12. Kur'an'dan yapılan alıntılar şu kaynaktan aldık: *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meâli*, Komisyon, TDV Yayınları, Ankara, 1993.

³⁸ 23/Mu'minun 12-14.

³⁹ 32/Secde, 9. Ayrıca: “Ona şekil verdiğim ve ona ruhumdan üflediğim zaman, siz hemen onun için secdeye kapanın!” 15/Hicr 29 ve “Onu tamamlayıp, içine de ruhumdan üfürdüğüm zaman, derhal ona secdeye kapanın!” 38/Sad, 72. ayetleri de zikredilmelidir.

⁴⁰ Kur'an'ın insan anlayışıyla ilgili olarak bkz.: Fazlu Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev: Alparslan Açıkgenç, (Ankara: Fecr Yayınları, 1993). 16.yüzyılda yaşayan ve ahlâkla ilgili görüşleri ile tanınan Devvâni (ö.1502) de ahlâk anlayışını “önce insan, sonra da insanın Tanrı'nın halifesi olması fikri üzerine” inşa etmiştir. Bkz.: Harun Anay, *Celâleddin Devvâni: Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1994, s.250-258.

bireyselliği “kul” ve mümin olmasının ön koşuludur. Zira son tahlilde imanın iradi ve bireysel olduğu unutulmamalıdır. Dahası Allah’ın ruhundan bir şeyler taşıdığı için “bizatihi” değerli ve şereflidir. Bundan hareketle, bu önemli metafizik ilkelere dikkat etmeyen, insanın bu “gizil ve esrarlı” mahiyetini ortaya çıkarmayan veya çıkmasına yardım etmeyen; onun mükemmelleşmesi ve insan-ı kâmil oluşuna hizmet etmeyen bir eğitim sisteminin İslamiliğinden bahsedilemez. Başka bir deyişle, İslamî olduğunu iddia eden her eğitim sisteminin dikkate alınması gereken en temel noktalardan birisi kanımca budur. Zira bireyin hareketlerinin ölçüsü hukuk normları değil, bizatihi aydınlanmış benliğidir. Eğitim ile sağlıklı ve “kozmetik Ben”le aydınlanmış olan birey, tam olarak özgürleşmekte; böylece ilişki ve davranışlarını güç ve zorbalıkla temellendirmeyi red ettiği gibi, güç ve kuvvete boyun eğmeyi de red etmektedir. Böylece birey, yukarıda Aydın’ın da işaret ettiği gibi, Allah’a inanmakla özgürleşmektedir. Diğer tüm insanların da kendisi gibi Allah tarafından yaratıldığı düşünülürse, bu özgürlük genelleşmekte ve herkesi kapsamaktadır. Bu bağlamda Kur’an’ın insanın eşitliğine yaptığı vurgu da hatırlanmalıdır.⁴¹

İnsanın mahiyeti ve gerçek değeriyle ilgili diğer bir Kur’an ilkesi ise insanın “*ahsen-i takvîmde* (en güzel biçimde) yaratılmış olmasıdır: “Biz insanı en güzel biçimde yarattık.”⁴² Bu nedenle insanın hem kâinattaki ve hem kendi özünde kendisine verilen ve sunulan “imkânları” çok iyi kavraması, değerlendirmesi ve seçmesi sonucu bir değer kazanmakta, mü’min, kafir veya münafık olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda insanın görevi ise kendi değerlerini kendisi yaratarak kendisini Tanrılaştırmak değil, belki kâinattaki ve nefsindeki mükemmel düzeni/imkânları keşfederek, bilinçli olarak Aşkın ve Mutlak varlıkta temelini bulan evrensel değerlere katılmaktır; hem kâinatı, hem kendi hayatını bu temelde anlamlandırmaktır.

İnsanın mahiyetini anlama ve ona uygun bir eğitim verme klasik İslam düşünürlerinin de farkında oldukları, dahası eğitim ve ahlâkla ilgili eserlerini bunun üzerine bina ettikleri bir konudur. İlk Müslüman ahlâk filozofu olarak kabul edilen ve düşünceleriyle başta Gazâli (ö. 1111) olmak üzere kendinden sonra gelenleri etkileyen İbn Miskeveyh (ö. 1030) *Tezhib-i Ahlâk (Ahlâki Olgunlaşma)* kitabını yazış nedeni açıklarken bunun insanın mahiyetiyle ilgili olduğunu şöyle ifade etmektedir:

Bu kitabı yazmaktan amacımız, kendimiz için, bütün davranışlarımızın, iyi olmakla birlikte kolay, sade ve meşakkatsiz olmasını sağlayacak bir ahlâka ulaşmaktır. Öyle ki, bu ahlâk, bir sanat ve öğretici bir düzenleme (yani eğitim) ile hasıl olur. Bunun yolu da, öncelikle nefislerimizin ne ve nasıl bir şey olduğunu ve niçin yaratıldığını bilmemizdir, yani nefislerimizin mükemmelliğini, amacını ve gereği gibi kullandığımız takdirde

⁴¹ Kur’an temel insan eşitliğini belirtirken, tüm insan haklarının esası olarak değerlendirilen şu ayetler dikkat çekicidir: 49/Hucurat: 11-13.

⁴² 95/Tin: 4.

bu yüksek dereceye ulaşmamızı sağlayan güç ve melekelerini, bu düzeye ulaşmamıza engel olan şeyleri, kurtuluşa ermesi için nelerin nefislerimizi temizleyeceğini, nelerin onları kötülükle örtterek zarara sürükleyeceğini bilmeliktir.⁴³

İbn Miskeveyh'i bu sonuca ulaştıran ise birçok Müslüman düşünürce "İslam Ahlâkının" en önemli temel referanslarından birisi olarak kabul edilen şu ayetlerdir: "Nefse ve onu biçimlendirene, sonra da ona iyilik ve kötülük yapma kabiliyetlerini verene and olsun ki, nefisini arıtan kurtuluşa ermiş, onu kötülükle örten kimse de ziyana uğramıştır."⁴⁴

İbn Miskeveyh'e göre böyle bir ahlâkın [eğitimin] amacı ise "mal, mülk, zenginlik, iktidar başkasına egemen olma kavgası, ya da barış ve antlaşma ile elde edilen gelip geçici, temelsiz bir şerefi değil, gerçek ve asıl şerefi kazandıran" üstün ahlâki elde etmektir.⁴⁵ Burada vurgulanması gereken diğer bir nokta ise, İslam'ın ortaya koymaya çalıştığı insan ve toplum modelidir. Bütüncül bir bakışla bakıldığında, İslam için asıl önemli olanın belirli bir "siyasi sistem"den çok, nasıl bir insan ve nasıl bir toplum olgusu olduğu görülebilir. Bu nokta iyice anlaşıldığında, Müslüman toplumların farklı siyasi sistemlere neden destek verdikleri ve bu sistemlerden neler bekledikleri daha iyi anlaşılır. Dahası, İslam'ın oluşturmaya çalıştığı insan ve toplum modeli net olarak ortaya konulduğunda, buna ulaşmanın yolları birer araç haline gelir.

Kur'an'ın temel amacının "Allah inancının hakim olduğu, ahlâka dayalı sosyo-ekonomik bir düzen kurmak"⁴⁶ olduğu kabul edilince, İslamî olma iddiasında olan ahlâk, eğitim ve hukuk sitemlerinin hiç bir zaman göz ardı etmemeleri gereken bir ilke, bireyin özgünlüğü ve özgürlüğüdür.⁴⁷ Fazlu Rahman'a göre, "İslam düşünce tarihinde Kur'an'ın öngördüğü ve oluşturmak istediği birey ve topluma gereken önemli yer verilmediği" gibi, "Kur'an'a dayalı bir ahlâk felsefesi de oluşturulamamıştır."⁴⁸ Bunun zorunlu bir sonucu olarak, "başta hukuk ve kelam olmak üzere, diğer İslamî disiplinlerin çoğu Kur'an'ın ruhunu (özellikle ahlâki boyutunu) tam olarak yansıtmamaktadır. Bunun en çarpıcı sonuçlarından birisi, bireyin sadece ibadet esnasında Allah'ı hissetmesi ve hayatın diğer dilimlerinde Allah'ı unutmaması/ihmal etmesi (sekülerleşmesi)dır. Bunun da sonuçta Müslüman bireyi bir yandan ahlâki çöküntü veya nihilizm, diğer yandan da se-

⁴³ İbn Miskeveyh, *Ahlâki Olgunlaşma*, Çev: Şener, C. Tunç, İ. Kayaoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983), 11.

⁴⁴ 91/Şems, 7-10.

⁴⁵ a.g.e., 12.

⁴⁶ Fazlur Rahman, *İslam ve Çağdaşlık, fikri bir geleneğin değişimi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1996), s.78.

⁴⁷ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev: Alparslan Açıkgenç, (Ankara: Fecr Yayınları, 1993), s. 124.

⁴⁸ Fazlur Rahman, "Law and Ethics in Islam", Fazlur Rahman, "Law and Ethics in Islam", *Ethics in Islam* içinde, ed. Richard G. Hovannisian, (California: Undena Publications, 1985), s.12.

külerleşmeyle yüz yüze getirdiği bilinmektedir.”⁴⁹

Fazlur Rahman Kur'an ahlâkına göre oluşmuş bireyi ve bu bireylerden oluşan toplumu öncelikle oluşturmayı ihmal ederek; toplumcu, devletçi ve tepeden inmece bir anlayışla hareket eden İslamî hareketlerin sonuçta “fos” çakacağı ileri sürmektedir. Bunun en bariz sonuçlarından birisi, sekülerizmin sebep olduğu ahlâki bunalım ve kirlenmenin, sık sık Müslüman toplumlarda da gözlenmesidir. Böylece üzerinde durulacak ve cevap aranacak iki temel soru bulunmaktadır. Birincisi, bireyin Kur'an (Allah, Peygamber, İslam) karşısındaki konumu nedir? Başka bir ifadeyle, Kur'an'ın oluşturmaya hedeflediği birey tipolojisi nedir? Bu bireyin oluşumunda veya oluşturulmasında ahlâkın rolü nedir? Son olarak da, Kur'an'ın bu bireyler aracılığıyla oluşturmayı hedeflediği ve vurguladığı toplumun temel nitelikleri nelerdir?

Bireyin yaratılmasındaki nihai hedef ve gerçek niyet nedir? Bu soruya İslamî açıdan sağlıklı ve tutarlı bir cevap verildiğinde, bireyin durumu ve toplumla olan ilgisini daha iyi ortaya koyma imkânı da olacaktır. Burada dikkatimizi çeken Hz. Adem'in yaratılış kıssasında bize verilmek istenen temel mesajdır: a) Bütün mahlukat arasında, bazı işleri yapacak kuvve ve imkânlar sadece insanda mevcuttur; b) Yine mahlukat içinde gelişmeye istidatlı tek varlık insandır ve c) İnsana bu kuvve ve imkânları gerçekleştirme ve geliştirme görevi verilmiştir. Bu “emaneti” gerçekleştirmenin en uygun tarzı ise Allah'a ibadettir.⁵⁰ Ancak burada ibadetin sadece namaz, oruç, hac gibi dini hayattaki ritüellerle sınırlandırılmaması gerekmektedir.

Fazlur Rahman'ın İslam ülkelerinde hâlâ demokrasiye şüpheyle bakılmasını sık sık dini veya dini-askeri diktatörlüklere sapılmasını yadırgaması ve eleştirmesi, aslında Müslüman bireyin ve iradesinin kaybolmasına duyduğu bir tepki olarak değerlendirilmelidir. Ona göre demokrasinin batı ülkelerindeki mevcut durumu ve kokuşmuşluğu eleştirilebilir. Aslında bu, demokrasinin sağlam/aşkın bir etik temele dayanmadığının bir sonucudur. Bu nedenle “bizatihi demokrasi” değil, “ahlâki yönelimler açısından son derece sefil/düşük ve miyopik bir düzeye inerek kokuşmuş ve bozulmuş laik demokrasilerdir.”⁵¹ Halbuki çağdaş Müslümanlar Ümmetin ferdi ve toplumsal hayatına ahlâki

⁴⁹ Bundan dolayı Fazlur Rahmana göre, Allah inancı, insana yol gösterecek ve onun kalbine-Kur'an'ın takva dediği- ahlâki sorumluluk anlayışını yerleştirecek olan bir ahlâk anlayışının veya bir ahlâki değerler sisteminin doğuşuna da yol açması lazımdır. Bir tanrı insanın ne aklına ve ne de kalbine hitap ediyor, ne de insan için bir değerler sistemi veremiyorsa, böyle bir tanrı gerçekten “yok”tan da kötüdür ve “ölü”olmak, onun için daha iyidir. *Çağdaşlık*, s. 275. Yine bir diğer eserinde ise aynı konuyu şöyle vurgulamaktadır: Eğer İslam kelamı ve hukuku, modern insanın ve toplumun ihtiyaçlarına cevap vermekle kalmayıp, onları nihilizmin maneviyat bozucu tesirlerinden kurtaracaksa, İslam'ı yeni bir ifadeye kavuşturma görevi yerine getirilirken önemli bir ihtiyacın daha karşılanması gerekecektir. Yeniden-kurma işleminde özellikle *dini* ve *ahlâki duygulara hakkettikleri yer verilmeli ve bu duygular ana unsurlar olarak bütünlü kaynaştırılmalıdır.* *İslam*, s. 353. (vurgular eklenmiştir.)

⁵⁰ a.g.e., ss. 320-321.

⁵¹ Rahman, “Some Key Concepts of the Qur'an”, *Journal of Religious Ethics*, 2 (1983), s.185.

bir öz/nitelik kazandırarak, Kur'an'daki şura kavramına işlerlik kazandırmak istediklerinde kendilerine en yakın bulacakları sistemin demokrasi olduğu söylenebilir.

Demokratik değerleri insanın mahiyetinin bir sonucu olarak gören bir diğer çağdaş Müslüman düşünür ise yukarıda işaret edildiği gibi Muhammed İktbal'dir. "İslam'da dini düşünceyi yeniden inşa etmeye" çalışan İktbal'a göre Hz. Peygamberin ve ilk dört büyük halifenin yönetim şekli "İslamî demokrasi" olarak adlandırılabilir. İktbal'in bu sonuca ulaşmasındaki temel nedenlerin başında onun "insanın bireyselliğiyle ilgili derin vukufunun" olduğu görülür. Bu nedenle demokrasi için metafizik bir temel arayışında İktbal'in görüşlerinin değerli ve önemli katkılar sağlayacağı açıktır. Onun "İslam ve Demokrasi" ile ilgili görüşlerini daha 1916'de ortaya koyması daha da ilginçtir.⁵² Bunun en önemli nedeninin ise ideolojik ve savunmacı olmaktan çok metafizik ve ontolojik olduğu görülmektedir. Başka bir ifadeyle, İktbal'in "insanın bireyselliğine" verdiği önem, onu bireyi önemsemeyen ve baskı altına alan veya amacına ulaşmak için bir araç olarak gören anlayışlara karşı çıkmasına neden olmuştur. Dahası İktbal, insanın bireyselliğine gereken önemi vermedikleri ve dahası toplumu öne çıkardıkları için ilk dönem Müslüman düşünürleri eleştirir.⁵³

Bireyselliği ısrarla vurgulayan İktbal'in görüşlerine baktığımızda şunları görüyoruz: Âlemin yaratıcısı olan Allah tektir ve Bir'dir. Yani "ferd"dir. Bu nedenle Kur'an Allah için "Allah" adını kullanmakta ve bununla da "nihâî Benin (Ego)" ferdiyetini vurgulamaktadır. Bundan çıkan sonuç ise: "insanın bireyselliğinde ve biricikliğinde ilahi olan bir şey vardır."⁵⁴ Konumuz olan demokratik eğitimin metafizik temeliyle ilgili olan nokta da burasıdır. İnsanın bireyselliği ve biricikliği Allah'ın bir lütfü olduğuna göre, bu bireyselliğin ve biricikliğin ortaya çıkartılması ve geliştirilmesi bir görev olarak ortaya çıkmaktadır. Bu görevi gerçekleştirecek olan ise bu olguyu bir varsayım olarak kabul eden eğitim sistemidir. Allah'ın lütfü olan bu biricikliğe büyük bir hürmet duyan İktbal şöyle der: "Allah'ın yeryüzündeki hakimiyetinin anlamı, eşsiz ve biricik olan insanların demokrasisi demektir. Böyle bir demokratik sistemin başında ise, yeryüzünün en gelişmiş bireyselliğine ve biricikliğine sahip kişi bulunur."⁵⁵

İktbal'in bireyselliğe verdiği önem ve bireysel yetenek ve imkânların gerçekleştirilmesine duyduğu büyük hürmet onu "Ben" (Khudi) felsefesinin tabii bir sonucu olarak görülebilir.⁵⁶ İktbal "ben" kavramının anlamını biraz değiştirerek "kendinin farkında ol-

⁵² M. İktbal, *The Secrets of the Self*, tans. Reynold A. Nicholson, , Ashraf Printing Press, 1983, Introduction, s. Xxix. Adı geçen yazı M. İktbal, "Muslim Democracy", *The New Era*, 1916 yayınlanmıştır.

⁵³ M. Siddîki, s. 151.

⁵⁴ M. Siddîki, age, s.72.

⁵⁵ a.y. İktbal'in genelde felsefesi ve özelden insan anlayışıyla ilgili olarak bkz.: Prof. Dr. Mehmet S. Aydın, *İslâm Felsefesi Yazıları*, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2000. Ayrıca bkz.: Cevdet Kılıç, *Muhammed İktbal: Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirleri*, Muradiye Kültür Vakfı yayınları, Ankara (tarihsiz).

⁵⁶ Konuyla ilgili daha geniş tahiller için bkz.: Mehmet S. Aydın, age., s. 119-176 ve ayrıca bkz.: M. İktbal, *The Secrets of the Self*, tans. Reynold A. Nicholson, , Ashraf Printing Press, 1983, giriş.

ma” veya “kendi-karar verme/kendini belirleme” anlamında kullanmıştır. Hatta R. Nicholson’a yazdığı uzun mektubunda “tüm hayatın bireysel olduğunu, evrensel hayat diye bir şeyin olmadığını” vurgulayarak, “Allah’ın kendisinin de ferd” olduğunu vurgular.⁵⁷ İktbal, insan kavramında “ben”e yaptığı vurgu insanın gelişimi, daha doğrusu insandaki kuvvelerin ortaya çıkması ve gelişmesi açısından özellikle önemlidir. İktbal “ben” derken tam olarak neyi anlamaktadır? Mehmet S. Aydın’a göre İktbal “ben”le “kendi varlığını tanımasını, kendine güvenmesini ve dayanmasını, kendi kendisine saygı duymasını, kendi imkân ve kabiliyetlerini ortaya koymasını; bütün bunların insan için, hayat için son derece önemli olduğunu anlatmak” istemektedir.⁵⁸

Burada sorulması gereken bir soru bu kuvvelerin ortaya çıkması ve gelişmesinde bir sınırın olup olmadığıdır. Düşünürümüzün batılı liberal anlayıştan ayrıldığı nokta da burasıdır. İnsan anlayışını Allah ve tevhid ilkesi üzerine bina ettiğini gördüğümüz düşünürümüz, “ben”in kendisini gerçekleştirmesinde sınırsızlığı kabul etmez. Mutlak ve aşkın boyut olarak “Ben/Allah”, bireyin “ben”ini sınırlar. Birey Allah’ın ahlâkıyla ahlâklansa da, yani İlahi ve mutlak nitelikleri içselleştirse bile, bu sınırlıdır. İşte eğitimin önemi de burada ortaya çıkmaktadır. Zira böyle bir eğitimin amacı hiçbir aşkın sınır ve ahlâki ilke tanımayan, kendisinden başkasını kendisi için düşman gören (Hobbes) veya kendisini tanrılaştıran (Sartre) “bencil” ve aşkın değerlerden soyulmuş bir bireysellikten ziyade, İslam’ın evrensel ve aşkın ahlâki ilkeleri çerçevesinde geliştirilen bireyleri yetiştirmektir. Toplumla çok önem veren İktbal’in bireye yaptığı bu vurgu bir çelişki olarak görülmemelidir. Zira ona göre toplum ve birey bir birine muhtaçtır. Yüksek değerlerle bezenmiş, vizyon sahibi bireylere sahip olmayan toplumlar duraklar ve gerilerler. Ancak toplum olmadan da birey kendisini kontrol edemez ve mahiyetinde kuvve olarak bulunan imkân ve yeteneklerini gerçekleştiremez.⁵⁹

İktbal’in demokrasi ile ilgili görüşlerini irdelerken dikkat çekilmesi gereken diğer bir nokta ise, ona göre “Müslüman bir demokrasinin”, Avrupa [batı] toplumlarında ortaya çıkan demokrasi anlayışından farklı olması gerektiğiyle ilgili vurgusudur. Ona göre batı toplumlarında demokrasi daha çok iktisadi fırsatların genişlemesinin bir sonucu olarak ortaya çıkarken, İslam’da demokrasinin manevi ve metafizik bir temele oturması gerekmektedir. Zira insan “belirli bir [ahlâki] eğitimle ortaya çıkabilecek gizil kuvvelerin merkezi” olarak görülmektedir.⁶⁰ Başka bir ifadeyle, insanın *ahsen-i takvim* olarak yaratılması ve mahiyetine konulan kuvvelere sınır konulmaması, bu kuvvelerin ortaya çıkarmayı esas alan bir eğitim ve siyaset anlayışını da zorunlu olarak gerektirmektedir. İktbal’a göre bu anlayış Hz. Peygamberin ve dört halife döneminde gerçekleştirilmiştir.

Demokrasinin metafizik temeline bu şekilde vurgu yapana İktbal’a göre, İslamî de-

⁵⁷ M. Siddîkî, s. 74. Ayrıca bkz.: İqbal, *The Secrets of the Self*.

⁵⁸ Aydın, age., s.119-120.

⁵⁹ Siddîkî, s.76.

⁶⁰ age. S. 80.

ğerleri içselleştirmiş halk/sıradan insanlar hiçbir zaman Nietzsche'nin "sürü" olarak tanımladığı ve aşağıladığı halk değildir. Dahası İktbal'i *Mard-e Mümin* [Mümin İnsan] ve ya, *Marde-Kalander* insan dediği Müslüman'ın, Nietzsche'nin Superman [üstün insan]ıyla ortak bir yanı da yoktur. Onun bu kavramlarla vurgulamak istediği, toplumun İslamî değerlerle bezenmiş bu büyük insanlardan şura yoluyla istifade etmesi ve yararlanmasıdır.⁶¹

Konumuz açısından dikkat çeken nokta, İktbal'in hal ve hareketleriyle halka örnek olabilecek ve halkın kahramanca hareketlerde bulunmasında onlara ilham kaynağı olan etkili bir liderliğe bir şey demediği ve hatta desteklediğidir. Böyle bir liderlik anlayışının onun demokrasi anlayışıyla çelişen bir yönü yoktur. Bununla beraber İktbal, kendisinden başka herkesi gölgeleyen ve kendisinden başka herkesi adeta cüceler olarak gören Süper/Üstün lider anlayışını da kabul etmemesidir. Ona göre tek bir mehdi yerine, her bireyin mehdi olması ve süper olması mümkündür. Yapılması gereken ise bireyin kendi nefsindeki kuvveleri keşfetmesi ve ortaya çıkarmasıdır.⁶²

Kısaca, düşünürümüze göre her bir insan gizil kuvvelerin bir merkezidir ve insanı bu şekilde yaratan da Allah'tır. Bundan dolayı, tüm toplumsal, siyasi, iktisadi ve manevi şartlar bireydeki bu potansiyel kuvvelerin ortaya çıkması/çıkarılması esasa almalıdır. Bunu yaparken de insanı bir araç olarak değil, bir amaç olarak ele almalıdırlar. Hiçbir yönetim ve otorite bireyin gelişimini engelleyecek ve sınırlayacak şekilde kendisini topluma empoze edemez. İdeal bir yönetimin veya toplumun en önemli özelliği bireyin sağlıklı gelişimine zemin hazırlaması, böylece bireyin de içinde yetiştiği toplumun sorunlarını çözebilecek bir özne olarak ortaya çıkmasına imkân vermesidir.

IV Sonuç

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Bireyin mahiyetine derc edilen kuvveleri ortaya çıkarma ve geliştirmeye zemin hazırlama eğitimin temelini oluşturmalıdır. Böyle bir eğitim sisteminde insan bir araç değil bizatihi bir amaç olarak ele alınmalıdır. Kendi potansiyellerini keşfetmiş, ortaya çıkarmış, bireyselliğinin ve biricikliğinin farkında olan insan, toplumsal ve kamusal karar mekanizmalarına katkıda bulunacaktır. Aksi takdirde, bireyin kamusal alana katılması ve katkıda bulunması sadece hukuki düzenlemelerle sağlanamaz. Kısacası, eğitim insan kavramından hareketle temellendirildiği ve bu temellendirmede de insan bizatihi bir amaç olarak yer aldığı zaman sağlıklı bireylerin yetişmesi mümkün olacaktır. Özgür birey bir yandan tüm kuvvelerini gerçekleştirmeye çalışırken, diğer yandan kendi potansiyellerini gerçekleştirmeye çalışan hemcinslerine karşı tahammüllü ve hoş görülü olacaktır.

⁶¹ age. s.79-80. A. Schimmel, İktbal'in bir çok şiirinde adeta bir vecize gibi tekrarladığı ve kavramlaştırdığı *Mard-e Mümin/Marde-Kalander* kavramlarını "üstadım" dediği Mevlana'dan aldığını söylemektedir. Bkz. *I am Wind, You Are Fire*, Shambhala, Boston & London, 1992, s. 102-103.

⁶² age. s. 80

Abstract

On Democratic Education

This work attempts to underline the relevance of education for the development of democracy in the Muslim societies. To do this, it analyzes the historical development of democracy in the West, which is apparently based on the new emerging concept of man since 17th century. Then, it suggests that if Muslim societies interested in the development of democracy as a system of governance, they should develop it through education on their own cultural and historical context. It is suggests that Muslim societies should de-construct and then re-construct of the cultural and traditional heritage with a philosophical manner.